

УДК 821.161.3–2.09

ТЕМА ПАТРІОТИЗМУ В ТРАГЕДІЇ Й.В.ФРІЧА “ІВАН МАЗЕПА”

Григор МОВЧАНЮК

Вінницьке обласне товариство охорони пам'яток культури
шосе Хмельницьке, 7, Вінниця, 21000

У статті вперше в українському літературознавстві характеризується відома трагедія чеського письменника ХІХ ст. Й.В.Фріча “Іван Мазепа”. Розглядається історія створення п'єси, її структурна побудова, художні особливості, а також ідейний задум письменника.

Ключові слова: чеська драматургія, Україна, Й.В.Фріч, патріотизм, І.Мазепа.

Діяльність Фріча як громадсько-політичного діяча і письменника була спрямована на розвиток демократичних процесів у Європі, у тому числі в Україні. З огляду на це та з ряду інших причин, драматичний твір Фріча про українського гетьмана не замовили навіть найбагатші державні бібліотеки Росії. Трагедія “Іван Мазепа” виявилася там небажаною. Тому й Україна як складова частина Росії була позбавлена можливості ознайомитися з книжкою. Вилучення п'єси з літературної спадщини Фріча в окремі періоди не давало змоги всесторонньо оцінити його як літератора чи політичного діяча та глибше пізнати особливості радикально-демократичних явищ у Чехії і всій Європі.

П'єса Фріча побудована на основі конкретного історичного матеріалу з певними художніми модифікаціями і переосмисленнями. Твір містить ряд розбіжностей з реальними історичними фактами, на що вказував також чеський учений Іржі Горак¹. Те, що Фріч був автором зацікавленим і тенденційним, не підлягає сумніву. Однак справою честі для нього було і те, наскільки об'єктивно він зважував і подавав цей матеріал у драматичному творі. Хоч історія відкочується в глибину віків, але нитка життя не переривається. Тому й розібратися в цих питаннях належить як чеським, так і українським вченим, оскільки твір стосується найрізноманітніших аспектів українського життя. Спробуємо з'ясувати деякі моменти цього твору. Охопити хоч би головніші характерності і нюанси трагічної ситуації, де заторкнуто інтереси багатьох держав, їх політику, долю політичних діячів, міждержавні стосунки – завдання нелегке, але необхідне. Треба зазначити, що досі в оцінці цього твору літературні критики майже не опиралися на історичні факти з життя гетьмана Івана Мазепи, хіба що використовували російські фальсифікати. Нам також важливо усвідомити те, що діяльність І.Мазепи, його відхід від Росії не були особистою забаганкою, на що справедливо вказує історик О.Субтельний у книзі “Мазепинці”².

¹ Horák J. Z dějin literatur slovanských. Praha, 1948. S.289.

² Субтельний О. Мазепинці. Київ, 1994. С.5.

Чеський радикальний демократ зробив І.Мазепу головним героєм своєї трагедії, наділивши його рисами високого патріотизму. У його інтерпретації герой став зразком патріотизму не лише для українців, а й для чехів – Фріч ставив за приклад цього політичного діяча чеським політикам. Отже, письменник, з одного боку, допомагав українцям у їхніх змаганнях за національну самобутність, а з другого – устами українських речників свободи проповідував волю і незалежність для чеського народу. Тут важливі й аргументи, якими оперує Фріч у полеміці з російськими політиками стосовно українського питання.

У п'єсі кілька десятків персонажів. Це люди різних політичних орієнтацій – як з точки зору державних інтересів, так і з огляду духовних запитів. В оцінці і в трактуванні своїх персонажів Фріч здебільшого виходив з усталених принципів загальнолюдської моралі, опираючись на ті джерела, які живлять духовну культуру людини. Тут позначилися і суспільно-політичні погляди Фріча, з огляду на які він й обрав собі цього героя.

Великий російський поет О.Пушкін у своїй поемі “Полтава” зобразив гетьмана вскрай негативним героєм, назвавши його зрадником, злостивим і мерзенним ворогом.

За Пушкіним більшість російських літературознавців не тільки повторювали його висвітлення історичних реалій, а й воздали йому хвалу за осудження гетьмана і оспівування політики царя³. Слідом за ним звинувачували І.Мазепу у зрадництві й українські радянські літературознавці. Натомість, вони вважали патріотами В.Кочубея, І.Іскру, Г.Галагана. Отже, постала проблема критеріїв істинного патріотизму в історії українського суспільно-політичного життя. В розв'язанні її нам може допомогти об'єктивний аналіз діяльності українських політиків. З огляду на життєві інтереси українського народу, позиція В.Кочубея та І.Іскри, які мислили Україну в підпорядкуванні Росії, є далекою від патріотичної, за сучасною термінологією – колабораціоністською. Г.Галаган, який водив російські каральні загони вирізувати українських козаків, не заслуговує на повагу навіть у ворога. Український народ, який століттями змагався за відновлення власної державності й суверенітету, віддає шану саме тим своїм захисникам, які відстоювали його інтереси. Це передовсім Б.Хмельницький, М.Кривоніс, І.Богун, Д.Нечай та ряд інших героїв національно-визвольної війни українського народу, їхнім шляхом йшли І.Виговський, І.Мазепа, К.Гордієнко, П.Орлик. Це та когорта українських діячів, які не скорилися російським зверхниками. Росія не могла й не хотіла називати їх українськими патріотами.

Коли ім'я І.Мазепи як українського гетьмана і поборника незалежності України, що визнали і деякі російські діячі⁴, заборонили й згадувати, Фріч, розповівши про державні справи гетьмана і його соратників, підтримав свободолюбиві прагнення українства. Праця над трагедією “Іван Мазепа” приваблювала Фріча з багатьох сторін. Не виключена можливість і того, що він у творенні образу Мазепи відчув вплив світової літератури, адже окремі їх представники не тільки вбачали у Мазепі вигідний типаж для своєї творчості, а й виявляли співчуття до поневоленого українського народу і його гетьмана, який понад два десятиліття стояв на чолі своєї країни і добримися справами привертав до неї увагу багатьох держав. Мазепа був людиною шляхетною й освіченою, тонким знавцем психології, Фріч показав, що своїм вмінням сподобатися Мазепа прихилив до себе симпатиків і відповідно міг впливати на них.

³ *Измайлов Н.В.* Очерки творчества Пушкина. Ленинград, 1976. С.113.

⁴ Про гетьмана І.Мазепу як борця за свободу і незалежність України писав російський декабрист К.Рилесв, а також революційний демократ О.Герцен, який підтримав протест українців проти російського “ледяного савана рабства” // *Герцен А.И.* Сочинения: В 9-ти т. Т.3. Москва, 1956. С.475.

Фріч не пішов за традиційним трактуванням мотивів розриву Мазепи і його одноподумців з Петром I, він намагався дошукуватися джерел, які правдиво просвітлювали суть цієї історичної події, хоч на той час глибокого тлумачення даного питання майже не було, а доступу до автентичних документів у російських архівах він не мав. Ті історичні матеріали, які йому вдалося роздобути, він використовував як при написанні художніх творів, так і в своїй громадській і публіцистичній діяльності. Про поневолення України Росією чеський радикал написав ряд статей. Одна із них – “Асиміляція малоруського народу” – безпосередньо стосується подій, заторкуваних у ній. Фріч, зокрема, наголошує, що означення згубних дій Москви супроти українців терміном “асиміляція” – надто легке, насправді ж становище українців і ставлення до них самодержців є багато тяжчим. Фріч міг і не підтверджувати своїх історичних концепцій у трагедії чи то звітувати за симпатичне зображення опального українського гетьмана. Однак і в “Приписці” до трагедії, і в статті “Асиміляція малоруського народу” він не тільки опирається на здобуті документальні матеріали, а й дає демократичне бачення проблеми. Україна в неволі, і прагнення визволити її є справою патріотичної і високоморальної ваги, справою демократичною. Отже, діяльність Мазепи, його образ у трагедії чеський драматург вводить у систему демократичної ідеї. Якщо К.Рилєєв у поемі “Войнаровський” (а Фріч вділяє А.Войнаровському чимало місця в творі) тільки торкнувся свободолобивих, патріотичних прагнень українців і їхнього гетьмана, то у Фріча ці ідеї мають домінантне значення.

Традиційно літератори XIX ст. трактували образ Мазепи крізь призму його стосунків з юною Марією (Мотрею Кочубей). Ці стосунки іноді набирали магічної сили. Прикро, що пристрасті деяких поетів у змалюванні цих стосунків не мали міри й обростали вселяючими вигадками та звинуваченнями “проклятого” Мазепи в підступності та занпащенні душі Марії. Фріч також не уникає мотиву пристрасного кохання цих героїв. Однак його Марія – палка патріотка України і сподвижниця Мазепи. Автор трагедії навіть називає її українською Жанною д’Арк.

Цікавим у трагедії є образ Семена Палія. Обидва – і Мазепа, і Палій – служать Україні, але доля розпоряджається ними по-різному. Зрештою, як в історії, їхня доля була передбачена вже їхньою поведінкою. Мазепа як стратег дбав про послідовне служіння українській справі, про забезпечення надійних основ українського суспільства, справедливість і стабільність у державних стосунках, тоді як Палій спирався на тимчасовий успіх, на тактичні удари і миттєві перемоги, на їхню ефектність. Час відкорегував їхнє місце як на полі бою, так і в українській історії, що підтвердила правоту Мазепи, а Палія оцінила як цікавий, але нетривкий її епізод. Вміння Мазепи відрізнути справжніх друзів і ворогів від удаваних диктує йому різні форми поведінки. Так, цар хоч і довіряв Мазепі (доводиться так вважати), але Мазепа добре знав, що за цим довір’ям стоїть його бажання тримати Україну і її народ, передовсім козацтво, у своїх руках. Усвідомлюючи це, Мазепа відповідно ставиться і до царя, тобто удає, що вірно служить йому, робить щедрі подарунки, за що отримує можливість надалі залишатися гетьманом і втілювати в життя свої задуми. Ризикуючи бути зрадженим, він хоче це витлумачити все Палієві. Але, за п’есою, Палій не хоче зрозуміти намірів Мазепи і звинувачує його в тому, що він продає Україну як москалям, так і ляхам. Насправді ситуація була нелегка для гетьмана. Вести переговори з потенційними союзниками відкрито він не міг. Щоб уникнути провалу чи документального викриття, поляки пропонували йому усну домовленість, без підписів. Так мовиться в п’єсі, що наближає її до історичних реалій і водночас дає простір для домислів й ефектних мистецьких сцен.

Ведучи мову про вірність Мазепи цареві, треба враховувати те, що відповів самодержцеві Павло Полуботок (див. “Приписку”^{*}). Побачивши Ладозькі болота, куди загнали козаків копати канали, смертельну небезпеку, яка нависла над українцями, він сказав, що цар сам зрадив тих людей, яких іменем міждержавних договорів зобов’язаний був берегти від нещастя. Цар в очах Полуботка – зрадник українців. То чи цього не бачив Мазепа, і чи це не спонукало його до відповідних дій супроти царя. Однак російська сторона ігнорувала правила політичної поведінки, поставивши собі за мету ліквідацію українців. Такі історичні перипетії були зрозумілі Фрічеві, і він представив їх у своєму творі в переконливому жанрі трагедії.

Пластика образу Мазепи значно виразніше проявляється у його стосунках із тогочасними українськими чиновниками. Гетьманові не сподобалася вірогідна позиція стародубського полковника І.Скоропадського, який ревно контролював поведінку гетьмана і докоряв йому за вільне висловлювання своїх поглядів на стосунки з керівниками інших народів. Мазепа трактував його як консервативного і безвольного діяча, від якого ніщо було чекати добра. Трагічно склалися стосунки в гетьмана і з генеральним суддею В.Кочубеєм, ображеним на Мазепу за любов до Марії, що Кочубей вважав неприйнятним. Він звинувачував гетьмана в аморальності і не знаходив важливіших і переконливіших аргументів для розв’язання назрілого між ними конфлікту. На початку п’єси Фріч показує, що ініціатором стосунків з Мазепою була Марія, і що почуття до нього визрівали в неї ще до її зустрічі з гетьманом, на ідейній основі. Таке бачення лінії Мазепа–Марія автор трагедії проводить крізь увесь твір. Але Кочубей не міг ні зрозуміти свого колишнього друга, ані простити йому, тому обрав шлях страшної помсти аж до відступництва від інтересів рідної Батьківщини, що обернулося для нього самого непередбачуваною трагедією.

Якщо противники Мазепи так багато говорили про його зраду, безоглядно звинувачуючи у всіх вчинених і не вчинених ним гріхах, змальовуючи його вірність рідній батьківщині та ідеї її визволення, то Фріч у своїй трагедії акцентує на тому, що вірність гетьмана Україні була понад усе. Віддано служачи батьківщині, Мазепа іде на ризик, вміло маневруючи підступними противниками, наприклад у переговорах з поляками, що могли обернутися для нього провалом, а також коли читає чи то дозволяє читати маніфест короля Карла XII, випадково знайдений І.Скоропадським, який мав явно провокативний характер. Мазепа зважується і на жертви, іноді важкі: це виконання вироку Кочубеєві та Іскрі, а також арешт і передача цареві Палія, розгром паліївців.

Мета гетьмана – визволити Україну – наштотувалася на перешкоди з різних причин. Більшість з них витікала з трагічного становища України. Сповненням гідності провідником великого народу проявив себе Мазепа й у шведському таборі, зокрема на переговорах із Карлом XII. Гетьман дає характеристику козацького війська, якнайвигідніше представляючи хоробрість, винахідливість і бойові риси козаків. Він і в критичні хвилини тримається мужньо. Якщо король, потерпівши поразку в Полтавській битві, занепадає духом, то гетьман тримається мужньо і допомагає Карлові XII пережити військову кризу, зберегти душевну рівновагу. І тут за приклад служить Мазепі Україна, а свій стан він звіряє за її долею:

М а з е п а

Король, я втратив більше! Я розбитий

не так, як ти, що мужньо воював. –

Я в кожній жилці зараз відчуваю

свій крок останній рідною землею!

^{*} Frič J.V. Ivan Mazepa. Praha, 1865. S.196 (або українські джерела).

Мене більш не чекає, як тебе,
 твій дім і трон, повернення щасливе!
 Наперекір поразці – вірна слава,
 бо стачить тільки внукам проректи,
 який надлюдський бій ти переніс,
 стихії, біди, підступ ворогів,
 що посягали, ти, протє, вцілів!
 Коли ж мене вразив диявол мсти –
 втікаю з батьківщини, як провинний
 наш праотець із раю утівав,
 проклятий, вражений гріхом і срамотою,
 що підганяє! Озирнись на рай,
 мій рай, що ось довкіль не Бог, а цар
 в пустелю обертає! Знати це,
 стояти тут отак перед тобою
 ні з чим! Одначе я у розпач не упав! –

К а р л

Дай руку, гетьмане, мені прости,
 що я колись в тобі засумнівався! –
 Ти вірний, серце твоє мужне, як завжди,
 життя мені рятує; воїн, велет –
 невже мене тепер ти не провів
 дорогою крутої небезпеки, на окіл
 зіткнувшись із смертельною бідою?
 Та ж ти над все, статечний і ясний,
 і чую це я власною ганьбою,
 бо й справді тяжчу долю від нас маєш,
 все ж ти тепер нам голова і вождь –
 хто ми перед тобою, хто – гетьмане!...

Статечність і мудрість Мазепи полягала в його посвяті світлій ідеї визволення рідного народу від іноземного панування, і вже це робить його витривалим і високим душею. Перебуваючи в еміграції, фактично в руках колишніх своїх противників – турецького паші Ізмаїла, Мазєпа продовжує вболівати за долю своїх співвітчизників, що залишилися під рукою підступного і мстивого царя, що не забарився стинати голови своїм жертвам і насаджувати в Україні не властиві їй народові порядки⁵.

Другим у ряду дійових осіб трагедії Фріч поставив кошового отамана Запорізької Січі Костя Гордієнка. Він – прихильник Мазєпи, що разом з гетьманом пішов на велику справу визволення українського народу і козацтва від російського панування. Він також сміливий лицар, що беззастережно служить головній меті – здобуттю України незалежності. Мазєпа поважає Гордієнка за розсудливість, а головно, за патріотизм, покладається на нього і довіряє йому свої таємниці. Гордієнко стає одним із найближчих соратників Мазєпи у його патріотичних намірах⁶.

У Фріча він не запроданець, як стверджувала шовіністична література, а свідомий патріот. В п'ятій дії, коли на сцені представлено хід Полтавської битви та колізії, зв'язані з нею, найбільше уваги Фріч приділяє зображенню запорізького козацтва, а також самого Гордієнка. Сміливий кошовий проникає в найнебезпечніші місця битви, всіляко підбадьоруючи і підтримуючи козаків: "Тримайтесь, хлопці запорожці!..."

⁵ Залізник Л. Від склавинів до української нації. Київ, 1997. С.168–178.

⁶ Борцак Ілько, Мартель Рене. Іван Мазєпа. Київ, 1991. С.82, 83.

Проблематичний у трагедії образ фастівського полковника Семена Палія, за яким в народі закріпилася слава народного месника. Автор п'єси зображає його як хороброго, витривалого, експансивного воїна. На Правобережній Україні Палій виступав чи не єдиним для того часу ватажком, якому довіряв народ. Проте Фріч не знаходить у Палія системи, яка б дала шанси героєві консолідувати українське суспільство і поставити його в один ряд з гетьманом. Популярність Палія рятувала окрему людину, але не націю. За п'єсою Фріча, Палій не тільки не поділяв думок гетьмана, а й не прислухався до прохань Гордієнка спільно виступити проти ворога. Російська історіографія розцінила позицію Палія позитивно, як народного месника – звісно, на противагу “зрадникові” Мазепі. Однак з точки зору змагань за волю України Палій відіграв несприятливу роль. В трагедії він зображений спраглим помсти, власноручної розплати не з царем, а з гетьманом, якого вважав своїм найбільшим ворогом. Ось уривок з трагедії:

Російське військо
Ура – за царя! –
І в а н ч у к (виступає з козаками-паліївцями).
За мною, молодці! Присягу пам'ятайте: віднайти
й убити ще сьогодні тут Мазепу.
П а л і й (вривається).
Лиш ви мені впіймайте його, хлопці!
я сам з ним битись буду. Та чи він
знесе хоч погляд брата Палія.
Губіть тих шведів! Цар віддячить вам –
єдине – братців козаків заблудлих
ще можна пощадити, їх зоставте
на Божий суд! Однак Мазепу –
ви мені впіймайте, але живим! –

Тут позиція Палія зловлива і безрозсудна. Свою зброю він повернув не проти царя, який дав наказ заслати його до Сибіру, а проти свого гетьмана. Погодьтеся, що Палій був не тільки жертвою особистих амбіцій. Така постать могла появитися в українському суспільстві внаслідок його підневільного становища, коли людей затлумлювали настільки, що вони не могли піднятися вище своїх буденних потреб і надто легко сприймали та підтримували таких лідерів, як Палій. Чеський драматург розкриває і ту сторону його діяльності, яка загалом стримувала українських козаків у їхніх пошуках іншого, правдивішого шляху і можливості заслужити собі пошану і захист для простого люду надійнішими методами – здобуттям і утвердженням державності, об'єднанням нації, підняттям її духу в змаганні за кращу долю народу та перспективність його розвитку в майбутньому. Такий шлях передбачав і готував для українського суспільства Мазепа. Противникам українства цей вищий шлях, який міг привести до справжньої свободи, а не лише до тимчасового спротиву (хоч і це було необхідним, коли людина кончала від тотального насилля), був не вигідний: вони хотіли бачити український народ розшматованим, розтерзаним, таким, що тільки чубиться, не знаходячи можливості порозумітися поміж собою.

У трагедії “Іван Мазепа” один із найближчих прихильників гетьмана – Пилип Орлик, згодом гетьман України в еміграції⁷. Він виконував доручення Мазепи у важливих справах, вів його листування. Гетьман вбачав у ньому вірного друга і помічника,

⁷ Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман-емігрант), його життя й діяльність. (Репр. 1918). Київ, 1991; Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик // Історичні постаті України. Одеса, 1993. С.337–383.

з яким ділив наміри визволити Україну від іноземного панування. Орлик проявляв себе як розсудливий і сміливий діяч, котрий в ім'я ідеї зважувався на небезпечні рішення. Фріч приділив йому також чимало уваги.

Особливої ваги в трагедії Фріч надає образу Войнаровського, близького гетьманові за родинними зв'язками, довіреному найсокровенніших думок і почуттів Мазепа. Войнаровський міг говорити гетьманові те, на що мало хто зважувався, розкривав йому справи в Україні – добрі і злі. Він виконував і таємні доручення гетьмана, і часто брав на себе тяжкі удари долі, відвертаючи цим небезпеку, яку несли противники Україні. Це справді романтичний герой, талановитий і натхненний ідеєю визволення батьківщини. Він ходить з бандурою по Україні, співає свої думи, пробуджує в народі почуття гідності і справедливості. Він приглядається, чим живе українське суспільство, прості люди чи козацька старшина. Від козаків він відрізняється хіба що своїм становищем, але характером і душевною наснагою він козак, молодий і запальний. Це герой не для трагедії. Навіть у трагічних сценах він по-іншому відсвічує дійство. Його роль – це своєрідна п'єса у п'єсі. Завдяки образу Войнаровського, п'єса зазвучала як акорд, як зоря в безпросвітній українській ночі.

Серед героїв трагедії, близьких до гетьмана – образи Паливоди, Забіли, Чечеля⁸ – полковників і сміливих козаків-патріотів, котрі підтримували Мазепу, безвідмовно виконували його важливі доручення. Фріч вводить їх для розширення інфраструктури українського суспільства, представленого в п'єсі. Часто вони були джерелом чи носіями цінної інформації для гетьмана. Так, Чечель, згодом героїчний захисник Батурина, з тривогою повідомляє Мазепу про перехоплення росіянами його листа до шведського короля.

Чечель

Сердечний гетьмане! Цю звістку, прошу,
не проігноруй. Твій лист –
до короля могутніх шведів потрапив в руки Меншикова; той негайно
цареві переслав, а сам вмить повернув
і захопив Чернігів.

Слова ці ніби вихоплені з історичного тексту, але герой надає їм драматичного звучання.

Патріотичну позицію Полуботка Фріч виразно представив у “Приписці” трагедії “Іван Мазепа”, переклавши і представивши чеському читачеві текст промови цього українського політичного діяча цареві Петру I.

Персонажі українських патріотів у трагедії “Іван Мазепа” – а все це головним чином реальні історичні особи – є справжнім внеском у скарбницю чеської драматургії й української духовної культури. Звернення до історичних традицій було для Фріча одним із способів політичної заангажованості. В українській історії він знаходить важливі аргументи, які допомагають йому розібратися не лише в історії українського, російського і польського народів, а й в історії чеській. Цим він продемонстрував, що у слов'ян і в прадавні часи були поважні аргументи до виживання і до отримання власної самостійності. Це був один із найважливіших доказів повноцінності нації. Переконаність у переконаннях. Фріч не міг безпосередньо впливати на літературний процес в Україні, він був далеко і від власної батьківщини, його твори нелегко було друкувати і в самій Чехії. Однак певний вплив він все ж робив, як конкретними

⁸ Полковник Дмитро Чечель, незламний український патріот, був страчений 12 листопада 1708 р. царськими карателями.

справами – публічними виступами і літературними творами, зв’язками з українськими культурними діячами, так і через широкі особисті стосунки, людські симпатії. П’єса виявилася своєрідним підсумком демократичного розвитку українсько-чеських стосунків на національній основі. Фактор патріотизму тут відіграв справді визначальну роль.

**TO THE PROBLEM OF PATRIOTISM
IN I.V.FRICH’S TRAGEDY “IVAN MAZEPA”**

Grygir MOVCZANUK

The society of protection of the memorials of culture in the Vinnytsia region
7, Khmel’nyc’ka road, Vinnytsia

It is the first time in Ukrainian history of literature when this article presents us characteristic of the famous tragedy “Ivan Mazepa” by Czech writer of the XIXth century. The history of this tragedy creation, its structure, artistic peculiarities and ideological intention of the writer are considered.

Key words: Czech drama, Ukraine, I.V.Frich, patriotism, I.Mazepa.

Стаття надійшла до редколегії 16.05.2001
Прийнята до друку 18.06.2001